

Тетяна ШАПОВАЛ,
старший викладач
кафедри організації роботи та управління
в органах прокуратури
Національної академії прокуратури України

ПРАВОВИЙ СТАТУС ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ: ДЕЯКІ ПИТАННЯ ТЕОРІЇ

Ключові слова: правовий статус особи, принципи правового статусу особи, конституційні права людини і громадянина, нормативно-правове оформлення конституційних прав людини і громадянина, юридичні гарантії прав і свобод людини та громадянина.

В юридичній науці пропонуються різні теоретичні конструкції правового статусу фізичної особи. Одні автори визначають його через сукупність прав і обов'язків, закріплених у Конституції і законодавстві, інші до складу статусу особи, крім прав і обов'язків, включають принципи правового статусу, громадянство, загальну правоздатність, законні інтереси, юридичні гарантії прав, механізми їх реалізації та юридичну відповідальність. У зв'язку з цим відповідні конструкції нерідко набувають абстрактного характеру, що ускладнює їх запровадження у практиці правотворчості і правозастосування.

Автор цієї публікації поділяє позицію тих дослідників, які визначають правовий статус особи через сукупність прав і обов'язків, а також юридичних гарантій прав, встановлених у конституції і законодавстві. Не можна погодитися з оцінкою, за якою «система прав і обов'язків – це серцевина, центр правової сфери, де знаходиться ключ до вирішення основних юридичних проблем» [1]. Слушною є позиція, за якою «юридичну природу конституційних прав можна зрозуміти лише в тому випадку, якщо вони характеризуються у комплексі з гарантіями» [2, 98]. Інші елементи, на відміну від прав і обов'язків та юридичних гарантій прав, мають, за влучним висловом О.А. Лукашевої, «перед-статусний» або «післястатусний» характер [3, 61]. Частина з цих елементів виступає

передумовою правового статусу особи, інші виглядають вторинними, похідними відносно цього статусу.

Ключову роль щодо визначення правового статусу особи відіграє поняття суб'єктивних прав. Відповідне поняття першими сформулювали німецькі юристи XIX століття, зокрема Г. Еллінек, який писав, що «суб'єктивне право – це вольова спроможність людини, котра визнана і захищена правовим порядком і спрямована на будь-яке благо чи інтерес» [4, 303]. Така формула була запозичена в радянській юридичній літературі і сприймається сучасними вченими.

Суб'єктивне право – це юридично передбачена можливість певної поведінки фізичної особи з метою набути соціальне благо або уникнути обмежень [5, 145]. Така можливість стає суб'єктивним правом лише за умов її закріплення у правових нормах, тобто в об'єктивному праві. При цьому термін «суб'єктивне право» може бути застосований тільки для характеристики правосуб'єктності фізичної особи. Державні органи і посадові особи наділені не правами і обов'язками, а (владними за своєю природою) повноваженнями.

Як зазначалося, зміст статусу особи становлять не тільки права, а й обов'язки. Юридичний обов'язок – це встановлена в нормах права вимога (міра) певної поведінки фізичної особи. Обов'язки завжди сформульовані як приписи стосовно необхідності

відповідної поведінки [6, 202–211]. Обов'язки, зафіксовані в основному законі, мають характер конституційних. Їх носієм може бути лише громадянин (військовий обов'язок) або будь-який правоздатний індивід (обов'язок сплачувати податки, дотримуватися закону тощо). Можливість розмежування обов'язків людини і обов'язків громадянина засвідчує сама назва розділу II Конституції України – «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина».

Проте права людини і громадянина не слід спрощувати і розглядати виключно як різновид суб'єктивних прав, як частину (хоча і найбільш значущу) сукупності таких прав. Російська дослідниця Л.І. Глухарєва справедливо зазначає, що «далеко не всі законодавчі норми, в яких закріплені суб'єктивні права, треба визнавати правами людини» [7, 38]. З одного боку, за умов прямої дії норм конституції права людини і громадянина, зафіксовані в цих нормах, можуть бути реалізовані як суб'єктивні права, а з другого, суспільно-політичне і правове значення відповідних конституційних положень є більшим, адже вони фактично позначають певні цілі, на досягнення яких має бути спрямована діяльність держави.

Закріплені в нормах конституції права людини і громадянина не є вичерпними, про що йдеться в ч. 1 ст. 22 Конституції України. Однак саме ці права мають фундаментальний, основоположний характер. Форма фіксації прав людини і громадянина як суб'єктивних прав обмежується конституцією і законами. Іншими словами, суб'єктивні права, які встановлені на рівні підзаконних актів, не повинні трактуватися як права людини і громадянина, адже інакше втратило б сенс саме поняття прав людини і громадянина.

Ще однією обставиною, яка дозволяє виділяти права людини і громадянина, котрі зафіксовані в конституції, є те, що їх формулювання значною мірою відмінні від формулювань суб'єктивних прав, котрі містять закони і підзаконні акти. Відповідні конституційні положення виглядають як такі, що визначають певні принципи. Таке нормативне оформлення конституційних прав людини і громадянина спричинило те, що вони сприймаються окремими авторами як фраг-

мент об'єктивного права, як «загальні без-адресні норми», «елемент правоздатності» тощо, а не як суб'єктивні права. Подібні погляди були аргументовано критиковані ще в радянській літературі [5, 49–151].

У свою чергу, загально визнаною є вимога, за якою норми конституції є нормами прямої дії. Дотримання цієї вимоги, зафіксованої, зокрема, у ч. 3 ст. 8 Конституції України, забезпечує реалізацію конституційних прав. Додамо, що деякі конституційні права (наприклад, право проводити збори, мітинги, походи і демонстрації) нерідко не знаходять детальної регламентації на рівні законів і реалізуються безпосередньо.

Зафіксовані в конституції права людини і громадянина прийнято характеризувати як конституційні, або основні. Іноді стверджують, що поняття основних прав ширше поняття конституційних прав, і до основних відносять усі ті права, які пов'язані зі «сферою життєво важливих відносин між особою і суспільством, громадянином і державою» [8, 124]. Звідси пропонується усі конституційні права визнавати основними, але не усі основні права – конституційними. Проте за умови прийняття такого підходу бракуватиме об'єктивних критеріїв стосовно визначення кола основних прав. Саме таким критерієм виступає закріплення відповідних прав на конституційному рівні, причому в різних і у багатьох країнах.

Закріплені в конституції права людини і громадянина є основними не тільки за нормативно-правовим оформленням (за формою), а і насамперед за змістом. Їх юридична фіксація відбувалася у контексті суспільного визнання певних цінностей, формулювання на рівні міждержавних відносин відповідних універсальних стандартів. Тому саме зміст конституційних положень, в яких зафіксовані права людини і громадянина, зумовлює визначення останніх як основних. Нормативно-правове оформлення таких прав як конституційних є наслідком визнання їх значущості. Можна стверджувати, що термін «основні права» засвідчує суспільне визнання саме такими певних прав людини і громадянина, а синонімічний йому термін «конституційні права» – їх нормативно-правову форму.

Основним (конституційним) правам людини і громадянина притаманний найвищий ступінь правової узагальненості, що зумовлено юридичною природою конституції як основного закону держави, її регулятивними властивостями. Водночас помилковою є теза, за якою конституційні права мають вищу силу, порівняно з тими суб'єктивними правами, що зафіксовані, наприклад, у законах [9]. Критерій вищої юридичної сили може бути віднесений лише до конституції як основного закону або до її окремих норм у порівнянні з іншими правовими актами чи їх нормами. Інакше конституційні права людини і громадянина будуть фактично ототожнені з об'єктивним правом.

Визначення конституційних прав людини і громадянина як основних не означає, що відповідні права, зафіксовані в законах, є «неосновними», «другорядними», «ординарними» тощо. Співвідношення між усіма правами можна визначити як органічну єдність, першооснову якої становлять саме конституційні права. Як зазначав відомий радянський дослідник проблематики конституційного статусу особи Л.Д. Воеводін, зафіксовані в інших, ніж конституція, нормативно-правових актах права «виконують відносно основних прав подвійну службову функцію» [2, 192]. По-перше, вони розкривають зміст конституційних прав людини і громадянина та позначають їх обсяг, по-друге, виступають засобами реалізації конституційних прав і здійснюють щодо них функцію юридичних гарантій.

Конституційні права взаємопов'язані передусім на ґрунті їх соціального призначення та форми нормативно-правового закріплення, і через різний ступінь узагальненості можуть конкретизувати одне одного, тобто виглядати змістово субординованими. Але саме зміст конкретних конституційних прав слугуватиме критерієм визначення їх взаємозв'язків. Що ж до місця конституційних прав у структурі конкретного основного закону, то воно не має принципового значення і не може вплинути на їх природу. Врешті-решт, це місце зумовлене конкретними потребами систематизації норм основного закону.

Конституційні права людини і громадянина становлять першооснову, стрижень сукупності суб'єктивних прав і в узагальненому вигляді визначають їх зміст. У вітчизняних законах, присвячених реалізації конкретних конституційних прав, не тільки конкретизовані відповідні положення Конституції України, а й відтворені формулювання зафіксованих у цих положеннях прав. Така особливість законодавчої техніки об'єктивно засвідчує значення конституційних прав у співвідношенні з іншими правами.

Конституційні права людини і громадянина можна розглядати як галузеві права, хоча таке визначення виглядає умовним. Галузевий підхід щодо характеристики суб'єктивних прав був прийнятий за радянських часів, у зв'язку з чим за відповідною ознакою виокремлювали права, встановлені нормами різних галузей [10, 27]. Водночас уже тоді окремі автори звертали увагу на некоректність класифікації суб'єктивних прав як конституційних і як галузевих, адже така класифікація ігнорує вимогу застосування одного й того самого критерію оцінки явищ, що, відповідно, порівнюються [8, 137]. Очевидно, що при визначенні конституційних прав за критерій зазвичай слугує міра їх суспільної значущості та нормативно-правова форма закріплення, а при визначенні так званих галузевих прав – предмет правового регулювання, точніше – галузева належність правових актів, у нормах яких такі права сформульовані.

Характеристику всіх конституційних прав як галузевих (іншими словами – конституційно-правових, суб'єктивних прав) фактично заперечував відомий радянський державознавець А.І. Лепьошкін. Він вважав, що зміст державно-правового статусу особи становлять, серед усіх конституційних прав, лише політичні права [11]. Про політичні права як такі, що виокремлені за критерієм предмета галузевого регулювання, писав Л.Д. Воеводін [2, 178].

Виокремлення політичних прав як галузевих було пов'язане з тим, що відповідні автори прямо або опосередковано визнавали подвійний характер предмета галузі державного права. Так, В.С. Основін стверджу-

вав, що, з одного боку, до цього предмета «у чистому вигляді» належать відносини, пов'язані з організацією і здійсненням державної влади, а з іншого – відносини, відображені у «загальних конституційних принципах» (включаючи різні конституційні права), які є вихідними для суспільних відносин, регульованих іншими галузями права [12, 20–21]. Проблема особливостей предмета галузі конституційного права знаходиться поза межами цієї статті.

Важливою характеристикою конституційних прав людини і громадянина є те, що їм кореспондують обов'язки держави, які у багатьох випадках утворюють зміст гарантій відповідних прав. У текстах основних законів гарантії визначені, як правило, в тих же статтях, що і самі права. Вони сформульовані як приписи звичайно для держави (прямі або опосередковані) або вчиняти певні дії, або утримуватися від певних дій задля реалізації конкретних конституційних прав.

Разом із конституційними положеннями, якими сформульоване конкретне право (звичайно це перша частина відповідної статті основного закону), положення щодо гарантій цього права (обов'язків держави забезпечувати відповідне право) складають своєрідну систему, окремий конституційний інститут. Враховуючи той факт, що практично кожне конституційне право конкретизується на законодавчому рівні, можна говорити про існування групи інститутів різних прав, нормативний стрижень кожного з яких становлять конституційні положення стосовно конкретного права та його гарантій.

Складовою (елементом) правового статусу особи, крім прав і обов'язків, є гарантії. Іноді йдеться про гарантії не тільки прав, а й обов'язків, що видається некоректним. Зауважимо: права гарантуються (забезпечуються), а обов'язки виконуються. Важливим є і те, що між гарантуванням прав і виконанням обов'язків існує відмінність, зумовлена відмінностями між самими правами і обов'язками. Як зазначалось, перші передбачають можливість певної поведінки особи, другі – вимогу певної поведінки. До того ж, виконання обов'язків однією особою нерідко слугує забезпеченню реалізації прав іншої. Так само необхідність гаранту-

вання прав однієї особи може бути спричинена невиконанням обов'язків іншою.

Питання про гарантії прав має свою історію. Ще Г. Єллінек виділяв соціальні, політичні і юридичні гарантії суб'єктивних публічних прав, зауважуючи, що «юридичні гарантії відрізняються від соціальних і політичних своєю дією, яка може бути достеменно передбачена» [13, 745–747]. Сучасні автори виділяють також ідеологічні, культурні, духовні та деякі інші гарантії прав. Усі вони слугують реалізації прав, хоча різні види гарантій по-різному корелюються окремими видами прав. Наприклад, у реалізації політичних прав і свобод особливу роль відіграють політичні гарантії. У свою чергу, юридичні гарантії захисту прав «пристосовані» для забезпечення передусім особистих прав і свобод.

За загальним правилом усі гарантії трактують як умови і засоби забезпечення встановлених конституцією і законодавством прав. Визначені у такий спосіб гарантії різною мірою і у різних формах знаходять відображення в об'єктивному праві. Разом із тим помилковим є їх ототожнення з відповідними нормами права, навіть коли йдеться про юридичні гарантії. Норми об'єктивного права лише фіксують гарантії суб'єктивних прав. Парадоксальним виглядає судження, згідно з яким «закріплені в Конституції України права, свободи та обов'язки є важливою (головною) нормативною передумовою реалізації, охорони і захисту прав і свобод» [14]. Іншими словами, права, будучи зафіксованими в основному законі, нібито послугують своїй же реалізації як конституційних прав.

Неоднозначний характер мають також твердження, за якими Конституція України або її окремі положення виконують роль «гарантії прав» [15; 16]. Вважаємо, що закріплення в основному законі певних прав передбачає обов'язки держави щодо їх забезпечення. Ці обов'язки у багатьох випадках утворюють зміст гарантій прав, але не можуть розглядатися як самі відповідні гарантії. Інакше виникатиме ситуація підміни понять.

Юридичні гарантії, у співвідношенні з іншими, виступають не тільки як спеціальні, а і як суміжні гарантії. Основоположною

частиною сукупності юридичних гарантій є конституційні гарантії прав. Як і самі конституційні права, конституційні гарантії закріплені в основному законі, причому вони забезпечують не тільки конституційні, а й інші права, незалежно від нормативно-правової форми їх закріплення. Водночас конституційні права забезпечуються не тільки конституційними гарантіями, важлива роль належить юридичним гарантіям, визначеним в інших, ніж основний закон, правових актах.

У науці не існує єдності стосовно визначення юридичних гарантій прав, і тому «як юридичні гарантії конституційних прав і свобод може розглядатися будь-який правовий феномен, якщо він сприяє втіленню основних прав і свобод у життя» [10, 41]. Широке трактування юридичних гарантій прав зумовило їх поділ на нормативно-правові й організаційно-правові. Однак така класифікація не виглядає переконливою, адже вона спирається на ототожнення гарантій з тими нормами об'єктивного права, в яких вони виражені.

Широке трактування юридичних гарантій покладено також в основу їх поділу на умови і засоби забезпечення реалізацій та захисту (охорони) прав. Перша група (умови) має слугувати створенню сприятливого суспільного середовища для реалізації особою прав та виконання нею обов'язків. Друга група (засоби) – це різноманітний інструментарій реалізації і захисту прав, яким наділяється особа і ті суспільні та державні інститути, що своєю діяльністю покликані забезпечувати права. Визнання за юридичні гарантії згадуваних умов перетворює відповідне поняття в абстракцію, надаючи йому фактично всеохоплюючого значення. Характер таких умов можуть мати соціальні, економічні, політичні та інші подібні гарантії, але не юридичні.

На думку автора статті, юридичні гарантії прав – це засоби матеріально-правового і процесуального характеру, які призначені для реалізації та захисту закріплених у конституції і законодавстві прав. У свою чергу, конституційними гарантіями прав є відповідні засоби, встановлені в основному законі. Таке визначення юридичних гарантій сформульоване з урахуванням

підходу, за яким гарантії охоплюють засоби не тільки захисту прав, а й їх реалізації. Воно засвідчує усі аспекти практичної цінності юридичних гарантій і, що є не менш важливим, відповідає правовим реаліям.

З огляду на певні теоретичні оцінки і практичні потреби доцільно розрізняти юридичні гарантії захисту прав і юридичні гарантії їх реалізації. Така класифікація ґрунтується на відмінностях за змістом і формами між видами діяльності, які послуговують захисту прав та їх реалізації. Захист прав пов'язаний передусім з їх порушеннями, з негативними діями тих, хто вчиняє порушення, або з імовірністю вчинення порушень.

Реалізація ж прав на усіх її стадіях передбачає загалом позитивні дії усіх тих, хто її здійснює та забезпечує. При цьому до захисту прав причетні насамперед суд і правоохоронні органи держави, а з їх реалізацією сполучений практично весь державний механізм. Частина юридичних гарантій саме щодо захисту прав закріплена в нормах права, якими встановлені процедури (процесуальні форми) захисту. Тому такі гарантії можна також визначати як процесуальні.

Серед встановлених в Основному Законі України юридичних гарантій захисту прав можна розрізняти судові і несудові гарантії. До конституційних гарантій захисту прав у суді однозначно віднесені сформульовані в його статтях 55 (частини 1 і 2), 62 і 63. Несудовий характер має гарантія, виражена в ч. 3 ст. 55, якою передбачена можливість звернення за захистом прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, наслідком розгляду якого може бути здійснення правозахисних дій з боку названої посадової особи.

У ч. 4 ст. 55 Конституції України встановлено гарантію у вигляді можливості звернення індивіда за захистом своїх прав, якщо були використані усі національні засоби правового захисту, до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. Очевидно, що ця гарантія лише у частині може бути визнана судовою. Ряд конституційних гарантій захисту прав за різних обставин може мати як судовий, так і несудовий характер. Такі

гарантії виражені у статтях 55 (ч. 5), 56, 57 (ч. 1), 58, 59, 60 і 61.

Особливістю багатьох конституційних гарантії захисту прав є те, що вони сформульовані у вигляді прав індивіда (частини 2–5 ст. 55, ст. 56, ч. 1 ст. 57, ч. 2 ст. 58, ч. 1 ст. 59, ч. 1 ст. 60, ч. 1 ст. 61 і ч. 2 ст. 62 Основного Закону України). З одного боку, відповідні конституційні положення закріплюють так звані захисні права індивіда, з іншого – за змістом цих положень фактично виражені гарантії прав, адже такий зміст по суті передбачає здійснення дій для захисту прав самим індивідом, чий права порушені або ймовірно можуть бути порушені судом, правоохоронними чи іншими органами.

Ширше, порівняно з гарантіями захисту прав, у Конституції України встановлені

юридичні гарантії реалізації прав: такі гарантії включені до переважної більшості статей її Розділу II, в яких закріплені конкретні основні права. Як зазначалось, відповідні гарантії мають вигляд приписів звичайно для держави (прямих або опосередкованих) вчиняти певні дії або утримуватися від певних дій задля реалізації конкретних конституційних прав.

Нерідко конституційні гарантії реалізації прав зовні постають як окремі права індивіда, про що засвідчує згадуваний у попередньому абзаці «подвійний» характер положень Конституції України, де такі гарантії виражені. Іноді конституційні гарантії реалізації прав мають вигляд своєрідних меж обмежень, тобто визначають, якою мірою можуть бути обмежені конкретні права.

Список використаних джерел:

1. Мальцев Г.В. Права личности: юридическая норма и социальная действительность / Г.В. Мальцев // Конституция СССР и правовое положение личности: сб. статей. – М.: Институт государства и права, АН СССР, 1979. – С. 53.
2. Воеводин Л.Д. Конституционные права и обязанности советских граждан: моногр. / Воеводин Л.Д. – М.: Изд-во Московского университета, 1972. – 300 с.
3. Лукашева Е.А. Социалистическое право и личность: моногр. / Лукашева Е.А. – М.: Наука, 1987. – 160 с.
4. Кистяковский Б.А. Философия и социология права: моногр. / Кистяковский Б.А. – СПб: РХФИ, 1999. – 800 с.
5. Матузов Н.И. Личность. Права. Демократия. Теоретические проблемы субъективного права: моногр. / Матузов Н.И. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1972. – 292 с.
6. Эбзеев В.С. Личность и государство в России: взаимная ответственность и конституционные обязанности: моногр. / Эбзеев В.С. – М.: Норма, 2007. – 576 с.
7. Глухарева Л.И. Права человека в современном мире (социально-философские основы и государственно-правовое регулирование): моногр. / Глухарева Л.И. – М.: Юрист, 2003. – 304 с.
8. Патюлин В.А. Государство и личность в СССР. Правовые аспекты взаимоотношений: моногр. / Патюлин В.А. – М.: Наука, 1974. – 264 с.
9. Конституционные права и обязанности советских граждан / Колл. авт. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 64–65.
10. Юридические гарантии конституционных прав и свобод в социалистическом обществе: моногр. / Под ред. Л.Д. Воеводина. – М.: Изд-во Московского университета, 1987. – 343 с.
11. Лепешкин А.И. Соотношение государственного права и норм Советской Конституции / А.И. Лепешкин // Советское государство и право. – 1971. – № 2. – С. 107.
12. Основин В.С. Государственно-правовые отношения: моногр. / Основин В.С. – М.: Юридическая литература, 1965. – 168 с.
13. Еллинек Г. Общее учение о государстве: моногр. / Еллинек Г. – СПб: Юридический пресс-центр, 2004. – 750 с.
14. Волинка К.Г. Конституційне забезпечення прав і свобод особи в Україні / К.Г. Волинка // Держава і право: зб. наук. статей. – К.: Інститут держави і права НАН України, 2000. – Вип. 5. – С. 138.
15. Дробуш І.В. Конституційно-правові гарантії політичних прав і громадян України / І.В. Дробуш // Держава і право: зб. наук. статей. – К.: Інститут держави і права НАН України, 2004. – С. 138.
16. Магновський І.Й. Політичні гарантії прав і свобод громадян як засіб демократизації в Україні / І.Й. Магновський // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 2003. – № 4. – С. 116.

Тетяна ШАПОВАЛ

ПРАВОВИЙ СТАТУС ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ: ДЕЯКІ ПИТАННЯ ТЕОРІЇ

Резюме

Висвітлюються проблемні питання правового статусу фізичної особи та його окремих складових (елементів). Основну увагу приділено аналізу таких складових цього статусу, як суб'єктивні права та юридичні гарантії прав і свобод.

Татьяна ШАПОВАЛ

ПРАВОВОЙ СТАТУС ФИЗИЧЕСКОГО ЛИЦА: НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ТЕОРИИ

Резюме

Освещаются проблемные вопросы правового статуса физического лица и его отдельных составляющих (элементов). Основное внимание уделено анализу таких составляющих этого статуса, как субъективные права и юридические гарантии прав и свобод.

Tetyana SHAPOVAL

LEGAL STATUS OF INDIVIDUAL PERSON: SOME ISSUES OF THEORY

Summary

The problem issues of individual person's legal status and some elements of it are explained. Main attention is focused on analyses of such elements of legal status as principles of legal status and legal guarantees of rights and freedoms.